

ПРОБЛЕМИ ОСУДНОСТІ, НЕОСУДНОСТІ, ОБМЕЖЕНОЇ ОСУДНОСТІ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВТСТВОМ КРАЇН РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Меркулова В.О.

Грищенко О.А.

Розглядаються окремі проблеми осудності, неосудності, обмеженої осудності за зарубіжним законодавством деяких країн романо-германської правової системи. Вивчається та аналізується кримінальне законодавство деяких держав, до правової системи яких належить правова система України. На підставі дослідження здійснюється порівняльна характеристика розглянутих понять за кримінальним законодавством України та кримінальним законодавством деяких зарубіжних країн романо-германської правової системи. Доводиться, що в кримінальному законодавстві держав з романо-германською правовою системою в більшості положень є схожість, але деякі положення взагалі не є закріпленими законодавчо або мають суттєві відмінності.

Ключові слова: осудність, неосудність, обмежена осудність, вікова неосудність, психічний розлад, свідомість, юридичний критерій, медичний критерій, інтелектуальний момент, вольовий момент, кримінальна відповідальність.

Рассматриваются отдельные проблемы вменяемости, невменяемости, ограниченной вменяемости в зарубежном законодательстве некоторых стран романо-германской правовой системы. Изучается и анализируется уголовное законодательство некоторых государств, к правовой системе которых относится правовая система Украины. На основании исследования осуществляется сравнительная характеристика рассматриваемых понятий по уголовному законодательству Украины и уголовному законодательству некоторых зарубежных стран романо-германской правовой системы. Доказывается то, что в уголовном законодательстве государств с романо-германской правовой системой в большинстве положений существует сходство, но некоторые положения вообще не закреплены в законодательстве или имеют существенные различия.

Ключевые слова: вменяемость, невменяемость, ограниченная вменяемость, возрастная невменяемость, психическое расстройство, сознание, юридический критерий, медицинский критерий, интеллектуальный момент, волевой момент, уголовная ответственность.

Considers some problems of responsibility, irresponsibility, limited responsibility in some countries foreign legislation Roman - German legal system. Reviewed and analyzed the criminal laws of some states, the legal system which provides the legal system of Ukraine. Based on the research carried out comparative characteristics considered concepts in criminal law and criminal law in Ukraine some foreign countries Roman - German legal system. It is proved that the criminal law of a Roman - German legal system in most positions there are similarities, but some provisions do not loose or have significant differences.

© В.О. Меркулова, О.А. Грищенко, 2014

Key words: sanity, insanity, diminished responsibility, the age of insanity, mental disorder, awareness, legal criteria, the medical criterion, intellectual point of volitional moment criminalized.

Осудність, неосудність, обмежена осудність - найскладніші правові та психологічні явища. Адже ознаки, які характеризують ці поняття, містять характеристики психічної діяльності особи під час вчинення нею злочину. Актуальність вивчення теоретичних і законодавчих аспектів формулювання понять і ознак осудності, неосудності, обмеженої осудності посилюється тим, що на сьогодні одним з головних напрямків реформування кримінального законодавства є приведення його положень до вимог міжнародно-правових стандартів, у відповідність до принципу економії карної репресії, індивідуалізації та диференціації кримінальної відповідальності та покарання. Тож особистісні властивості суб'єкту кримінальної відповідальності набувають особливого значення. Відповідно, на законодавчому рівні має надаватися належна оцінка впливу фізичного та психічного стану особи (психічного здоров'я) на його поведінку.

Загальновизнаним є те, що справедливість кримінального правосуддя залежить від чіткості й узгодженості законодавчих положень, теоретичних напрацювань у цій сфері. Кримінальне законодавство України, яке є чинним на сьогодні, у розділі IV Загальної частини Кримінального кодексу України визначає поняття суб'єкту злочину та зміст обов'язкових ознак, які надають підстави вважати особу, яка вчинила злочин, суб'єктом злочину. Крім того, у розділі законодавець надає визначення поняття осудності, неосудності та обмеженої осудності, розкриває сутність критеріїв, які їх розмежовують. Проте існуюча термінологія, структурне розміщення та зміст конкретних кримінально-правових норм, які стосуються зазначених понять, потребують свого подальшого переосмислення й удосконалення.

Враховуючи той факт, що одним з напрямків реформування галузей права є приведення їх у відповідність до європейських стандартів, на особливу увагу заслуговують законодавчі положення окремих держав Європи у сфері визначення ознак осудності, неосудності, обмеженої осудності. Національні правові системи таких держав, як Франція, Бельгія, Голландія, Італія, Іспанія, ФРН, Австрія, Швейцарія тощо належать до романо-германської правової системи як такої, що характеризується особливим значенням наявності певної нормативно-правової системи в будь-якій галузі права. Уніфікованість понятійного апарату, чіткість системи взаємопов'язаних нормативно-правових положень у законодавствах цих держав свідчать на користь особливого значення формулювання нормативної норми як формально-визначеного правила поведінки. Загальновизнаним є те, що правові системи Росії та України, які досить тривалий період часу мали практично тотожні системи кримінально-правових норм,

інститутів, - є спорідненими саме цьому типу правової системи. Тож досить цікавим є напрямки реформування цих досить складних інституцій у державах пострадянського простору, зокрема Росії.

Проблемами, які стосуються осудності, неосудності та обмеженої осудності в межах дисертаційних досліджень, монографій і наукових публікацій займалися багато науковців у різні часи, зокрема П.П. Андрушко, Ю.М. Баулін, Ю.С. Богом'яков, С.В. Бородін, В.М. Бурдін, Б.С. Волков, А.А. Васильєва, О.В. Зайцева, М.И. Коржанський, В.В. Лень, В.В. Лунєєв, В.Я. Марчак, Н.М. Мирошніченко, Н.А. Орловська, Т.М. Приходько, В.В. Сташис, М.С. Таганцев, В.Я. Тацій, П.Л. Фріс, М.І. Хавронюк, О.О. Ходимчук, М.И. Цепіня, Л.І. Шеховцева та інші відомі вчені.

Враховуючи те, що питання осудності, неосудності та обмеженої осудності є достатньо складними соціально-правовими явищами, необхідним є їх комплексне системно-правове дослідження, яке передбачає характеристику й порівняльний аналіз кримінального законодавства тих держав, до правової системи яких належить правова система України.

Навіть поверховий аналіз нормативно-правових положень окремих країн Європи, в яких містяться ознаки та правові наслідки стану особи, відповідному вітчизняним поняттям осудності, неосудності, обмеженої осудності, свідчать про досить різний підхід законодавця в частині визначення понятійного апарату, критеріїв розмежування. Пропонуємо дослідити це питання на прикладі відповідних законодавчих положень таких держав світу, як Іспанія, Франція, ФРН та Росія.

У КК Іспанії не використовуються безпосередньо поняття "осудність", "неосудність", "обмежена осудність". За ознаками ми знаходимо лише категорію неосудності серед обставин, які є підставою звільнення від кримінальної відповідальності. Так, у Главі II надається перелік підстав звільнення від кримінальної відповідальності. Зокрема, у якості таких називаються психічні відхилення чи порушення психічної діяльності; стан надмірного алкогольного чи наркотичного сп'яніння; вроджені психічні порушення; необхідна оборона; крайня необхідність; перебування в стані сильного страху; здійснення свого права; виконання професійного та службового обов'язку (ст. 21) [5, 17-18].

Враховуючи предмет нашого дослідження, слід звернути увагу на те, що законодавець Іспанії визначає лише ті випадки, коли наявність психічного відхилення, надмірного алкогольного чи наркотичного сп'яніння, вроджених психічних порушень повністю позбавляють особу можливості розуміти протиправність вчиненого діяння та можливості керувати своїми діями. Отже, йдеться про медичний і юридичний критерій неосудності як такої, що передбачає повне виключення кримінальної відповідальності. Хоч сам термін і не використовується.

Певним чином аналогічний підхід спостерігається в законодавстві Франції: не використовуються поняття осудності, неосудності, обмеженої осудності; кримінально-правові інститути, які за ознаками є тотожними неосудності й обмеженій осудності, розглядаються серед обставин, які виключають застосування кримінальної відповідальності. У Главі 2 "Підстави ненастання кримінальної відповідальності або її пом'якшення" надається конкретний їх перелік: психічний чи нервово-психічний розлад (ст. 122-1); непереборна сила або примус (ст. 122-2); помилка (ст. 122-3); виконання законних вимог чи законного розпорядження (ст. 122-4); необхідна оборона (ст. 122-5); крайня необхідність (ст. 122-7) [6, 197-199].

Проте є певні й суттєві відмінності із законодавством Іспанії. Більш правильним є розгляд такого стану особи, коли вона внаслідок психічного чи нервово-психічного розладу не мала можливості усвідомлювати й контролювати свої дії, як підставу для виключення кримінальної відповідальності взагалі, а не як підставу для звільнення від кримінальної відповідальності. Стан неосудності свідчить про відсутність суб'єкта злочину, а отже, і підстав для застосування кримінальної відповідальності як такої. Звільнення ж від кримінальної відповідальності не виключає наявності складу злочину, а отже, і особи, яка повинна та може понести кримінальну відповідальність. Проте з іншого боку, доцільність визначення ознак неосудності (зменшеної осудності) серед обставин, які взагалі виключають злочинність діяння, є сумнівною. Не вдаючись до конкретного аналізу причин такого стану, лише зазначимо, що є підстави погодитись із точкою зору вчених, які доводять той факт, що ототожнення ознак, що виключають наявність суб'єкта злочину, і обставин, що виключають злочинність діяння (за українською кримінально-правовою термінологією) пояснюється тим, що французьке кримінальне право історично виходить із концепції про вільну волю особи, про її здатність "розуміти і бажати". Отже малолітство (до 13 років), божевілля, примус, помилка - це обставини, які впливають на можливість усвідомлення особою своєї поведінки, а отже, можуть розглядатися як умови неосудності [1, 95].

Саме такий підхід до оцінки правового значення неосудності пояснює відсутність поняття та ознак осудності. Це питання є досить дискусійним для вчених Франції. Окремі французькі правники, які не вважають осудність ознакою суб'єктивної підстави кримінальної відповідальності, останню ототожнюють тільки з винністю, а неосудність розглядають при аналізі обставин, що виключають кримінальну відповідальність. Цей підхід переважно відтворений у чинному законодавстві Франції.

Проте на думку переважної більшості французьких юристів, суб'єктивна підстава кримінальної відповідальності має місце за наявності двох ознак: осудності та винності. Має значення послідовність визначення цих ознак. У рамках суб'єктивної підстави кримінальної відповідальності необхідно спочатку вирішити питання про осудність, а вже потім про винність, оскільки для притягнення особи до кримінальної відповідальності необхідно, щоб особа вчинила винне діяння. А винність обумовлена наявністю розумових здібностей, що ставить питання про осудність. Отже, особа може підлягати кримінальній відповідальності лише у випадку, якщо на момент вчинення правопорушення, вона була наділена "світлою свідомістю та вільною волею", які відтворювалися в нормальному розвитку інтелектуальних здібностей [3, 40-41]. Хоча така позиція й не є загальноприйнятою, вона видається вірною.

Однак на позитивну оцінку заслуговує загалом наявна регламентація в чинному КК Франції поняття та критеріїв неосудності. Замість архаїчного "божевілля", передбаченого Кодексом 1810 р., введено два основні критерії неосудності - юридичний (нездатність усвідомлювати вчинене або керувати своїми діями) і медичний (наявність психічного чи нервово-психічного захворювання). Проте на відміну від КК України, де медичний критерій неосудності деталізовано (а саме: хронічне психічне захворювання, тимчасовий розлад психічної діяльності, недоумство та інший хворобливий стан психіки), у французькому праві їх лише два: психічне чи нервово-психічне захворювання. Проте принципового

значення ця відмінність не має, оскільки їх обсяг можна вважати подібним, але більш узагальненим.

Позитивним є й те, що законодавство Франції надає правове значення певним видам “психічного та нервово-психічного розладу, які понижують здатність усвідомлювати чи перешкоджають можливості контролювати свої дії”. Суд має “враховувати цю обставину при визначенні покарання та встановленні режиму його виконання” [6, 198] За медичним і юридичним критерієм, без визначення конкретної назви, ми маємо справу з інститутом зниженої (обмеженої) осудності. Відповідно до назви глави, в якій розміщена ця норма, законодавець передбачає єдиний наслідок такого стану - пом'якшення обсягу кримінальної репресії, покарання.

Наступною країною світу як такою, що відтворює досить різний підхід у визначенні проблем осудності, неосудності та обмеженої осудності, є Німеччина. У КК ФРН у главі першій, присвяченій принципам караності, надаються визначення понять і ознак різних видів неосудності (дитини, психічно хворої особи), поняття та ознак зменшеної осудності [4, 16.] Водночас не визначається поняття осудності. Логічне й системне тлумачення змісту окремих кримінально-правових норм, які містяться в параграфах 19-21 першої глави КК ФРН, надають підстави вважати, що осудність як ознака суб'єктивної підстави кримінальної відповідальності, ототожнюється з винністю. До того ж вирішення питання про осудність фактично зводиться до вирішення питання про те, чи досягла особа, яка вчинила передбачене кримінальним законом діяння, віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (чотирнадцять років), і чи не була вона неосудною внаслідок психічного розладу.

Законодавець, використовуючи поняття “неосудність дитини” (так званої вікової неосудності), пов'язує її лише з недосягненням особою певного віку (чотирнадцять років). Тим самим підтверджуючи той факт, що за законодавством ФРН особа, яка не досягла цього віку, є неосудною, а отже позбавлена можливості належного усвідомлення своєї поведінки, та можливості адекватно керувати своїми діями. Проте в законі вказівка на ці юридичні ознаки відсутня.

Порівняно з розглянутими ознаками стану неосудності у зв'язку з наявністю психічного захворювання в країнах Європи, поняття неосудності за законодавством ФРН є більш досконалим. Визначаються конкретні медичні критерії (хворобливий психічний розлад, глибокий розлад свідомості, недоумство, інші тяжкі психічні відхилення) і ступінь усвідомлення свого діяння (відсутність можливості усвідомлювати протиправність свого діяння). Останнє є більш прогресивною ознакою, порівняно з вітчизняним законодавством, яке лише констатує відсутність можливості усвідомлення своєї діяльності.

Слід також звернути увагу на окремі положення, в яких розкривається зміст і сутність зменшеної осудності. Законодавець ФРН, по-перше, визначає медичний критерій аналогічний неосудності (хворобливий психічний розлад, глибокий розлад свідомості, недоумство, інші тяжкі психічні відхилення); по-друге, різницю вбачає в ступені усвідомлення протиправності діяння (суттєве його зменшення); по-третє, конкретно наголошує на єдине можливе рішення, яке має прийняти суд - пом'якшення покарання особі, яка вчинила діяння в стані зменшеної осудності. Знову ж таки, такий підхід має зумовити подальший напрям удосконалення законодавства України в частині визначення ознак і правових наслідків

обмеженої осудності.

Насамкінець, на увагу заслуговують відповідні положення кримінального законодавства Росії. КК Росії містить окрему 4 главу з назвою “Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності”. Вона містить норми, які визначають загальні підстави кримінальної відповідальності; вік, з якого настає кримінальна відповідальність; неосудність, кримінальну відповідальність осіб з психічними розладами, які не виключають осудності; кримінальну відповідальність осіб, які вчинили злочин у стані сп'яніння [2, 31-36]. Понятійний апарат і систематизація відповідних положень за кримінальним законодавством Росії є доволі відмінною від законодавства України. Законодавець не визначає поняття осудності, не використовує категорію обмеженої осудності, надає особливе правове значення ступеню психічного розвитку неповнолітньої особи, розміщуючи ці положення в статті, яка визначає вік кримінальної відповідальності.

Сучасна формула неосудності, за російським кримінальним законодавством (ст. 21 КК РФ), передбачає необхідність встановлення сукупності медичного та юридичного критеріїв. Проте, на відміну від законодавства України, інтелектуальна ознака неосудності визначена більш конкретно та чітко - передбачає необхідність встановлення того, що особа не мала можливість усвідомлення не просто “своїх дій (бездіяльності)”, а “фактичного характеру і суспільної небезпеки своїх дій (бездіяльності)”. Такі визначення неосудності є більш правильними. Адже особа може усвідомлювати свої дії чи бездіяльність (їх фактичний характер), але не усвідомлювати їх небезпеки, і саме останнє має виключати її відповідальність за вчинене.

Щодо змісту та сутності положень, які містяться в ст. 22 КК РФ, яка регулює особливості кримінальної відповідальності осіб зі психічними розладами, що не виключають осудності, слід зазначити наступне. Законодавець, не використовуючи поняття обмеженої осудності, тим не менш, визначає її медичні та юридичні ознаки: наявність певних психічних розладів; неможливість повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними; вплив такого стану на обсяг кримінальної репресії. Російський законодавець зазначає лише те, що наявність психічного розладу має враховуватися при призначенні покарання, не конкретизуючи, як саме. Отже, за сутністю та правовими наслідками інститути, передбачені ст. 22 КК Росії (кримінальна відповідальність осіб з психічними розладами, які не виключають осудності) і ст. 20 КК України (обмежена осудність), є тотожними.

На особливу увагу заслуговують законодавчі положення в частині диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності неповнолітніх, надання правового значення особливостям психічного розвитку дитини. Так, у ч. 3 ст. 20 КК Росії йдеться про те, що якщо неповнолітній досяг віку, з якого настає кримінальна відповідальність, проте, унаслідок відставання в психічному розвитку, не пов'язаному з психічними розладами, під час вчинення суспільно небезпечного діяння не міг повною мірою усвідомлювати фактичного характеру й суспільної небезпеки своїх дій (бездіяльності) або керувати ними, він не підлягає кримінальній відповідальності. У доктрині кримінального права Росії цей інститут отримав назву “вікова неосудність” з визначенням наступних її ознак: 1) відставання в психічному розвитку, яке не пов'язане з психічними розладами

(причинами можуть бути соціальний інфантилізм, який виникає з причин педагогічної занедбаності, неправильного виховання; соматичні хвороби, перенесенні в ранньому дитинстві в гострій або в тяжкій формі); 2) неможливість повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними [2, 32]. За визначенням законодавця, юридична ознака все ж таки передбачає певну міру (хоч і не повну) усвідомлення особою своєї діяльності, тоді як неосудність - це повне неусвідомлення фактичного характеру та суспільної небезпеки своїх дій (бездіяльності). Відповідно, постає питання щодо співвідношення інтелектуальних і вольових ознак неосудності, вікової неосудності, обмеженої осудності.

Отже "вікова неосудність" - це обставина, яка виключає кримінальну відповідальність, а отже, і покарання. Кримінальне законодавство Росії не передбачає застосування до цієї категорії неповнолітніх осіб примусових заходів медичного характеру й примусових заходів виховного впливу. Проте, якщо звернутися до окремих законодавчих положень як таких, що регулюють сферу профілактики правопорушень неповнолітніх, то слід зазначити, що примусовий вплив все ж таки здійснюється. Згідно з п. 4 ст. 15 Федерального закону від 24 червня 1999 року "Про основи системи профілактики бездоглядності та правопорушень неповнолітніх" підлітки, які не підлягають кримінальній відповідальності у зв'язку з віковою неосудністю, можуть бути поміщені в спеціальні учбово-виховні установи закритого типу органів управління освіти. Обмеженням для поміщення підлітків у ці заклади є певні види захворювання, які перешкоджатимуть їх утриманню та навчанню [2, 33]. Отже, може застосовуватися доволі суворий примусовий виховний захід, який за чинним кримінальним законодавством Росії виключений із загального переліку примусових заходів виховного впливу як таких, що застосовуються до неповнолітніх, які вчинили злочин невеликої або середньої тяжкості, у разі їхнього звільнення від кримінальної відповідальності. Направлення до спеціальної учбово-виховної установи закритого типу органів управління освіти може застосовуватися, відповідно до КК РФ, лише в разі звільнення від покарання, отже, за вироком суду до особи, визнаною винною у вчиненні злочину (осудної, обмежено осудної).

Аналіз кримінального законодавства зазначених країн підтверджує наявність досить різних підходів законодавця в питанні щодо доцільності визначення конкретних понять осудності, неосудності, обмеженої (зменшеної) осудності. Практично в усіх досліджуваних країнах не визначається поняття осудності. У цьому питанні кримінальне законодавство України, яке його містить, є більш прогресивним, оскільки ця категорія є наскрізною щодо понять неосудності та обмеженої осудності. До того ж на тлі не визначення поняття неосудності, зменшеної осудності, в окремих країнах світу надається чітке визначення їх ознак. Критерії, надані в законі (медичний і юридичний) свідчать про те, що йдеться саме про ці інституції. Тож, на нашу думку, не позбавлено актуальності питання уніфікації понятійного апарату, що сприятиме поглибленому дослідженню досить важливих психологічних і правових інститутів кримінального права, визначенню більш прийнятних критеріїв їх розмежування.

Якщо ж відштовхуватися від конкретного змісту кримінально-правових норм розглянутих країн світу, то слід зазначити про необхідність подальшого реформу-

вання кримінального законодавства України в частині визначення видів, ознак і правових наслідків стану неосудності, обмеженої осудності. По-перше, доцільним є внесення змін у чинне кримінальне законодавство в частині визначення інтелектуальної та вольової ознаки неосудності та обмеженої осудності як таких, що мають відтворювати не лише сам факт неусвідомлення своїх дій (бездіяльності), а містити кількісний та якісний рівень цього усвідомлення. Поняття неосудності, обмеженої осудності мають містити таку юридичну ознаку, як неможливість (знижена можливість) усвідомлення фактичного характеру й суспільної небезпеки (протиправності) свого діяння.

По-друге, аналіз чинного кримінального законодавства Франції надає підстави визнати виправданим підхід, згідно з яким законодавець має чітко визначити правові наслідки вчинення діяння в стані обмеженої осудності, коли особа не повною мірою усвідомлює фактичний характер і протиправність діяння. У законі має міститися вказівка на конкретне судове рішення - пом'якшення кримінальної відповідальності та покарання.

Насамкінець, позитивним є те, що законодавець ФРН і Росії особливе значення надає взаємозв'язку між віком, рівнем розумового розвитку та можливістю належним чином усвідомлювати протиправність діяння. У цих країнах йдеться саме про особливий вид неосудності - вікову неосудність. Проте критерії так званої вікової неосудності, визначені в ст. 20 РФ свідчать про те, що йдеться саме про вікову обмежену осудність (вікову осудність), оскільки дитина "не повною мірою" усвідомлює фактичний характер і суспільну небезпеку вчиненого. Проте все ж таки усвідомлює, а отже, має підлягати кримінальній відповідальності.

Безумовно, подальший процес вдосконалення кримінальної політики та законодавства в Україні не може оминути такі важливі сфери, як попередження злочинності з боку неповнолітніх. Вже загальновизнаним є те, що існує взаємозв'язок між динамікою й характером злочинності неповнолітніх і рівнем їх фізичного, морального та психічного (психологічного) розвитку. А отже, має існувати чіткий механізм врахування рівня розвитку неповнолітнього під час вчинення ним суспільно небезпечного діяння. Саме щодо цієї категорії правопорушників головне запобіжне значення має сам факт настання кримінальної відповідальності, а не обсяг кари. Тож мова може йти про "вікову осудність" або "вікову обмежену осудність" неповнолітньої особи, яка під час вчинення злочину не могла повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку (протиправність) свого діяння або керувати своїми діями (бездіяльністю) внаслідок відставання в психічному розвитку, не пов'язаному зі психічними розладами.

Література

1. Красницький І.В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз: Монографія. - Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. - 232 с.
2. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. - 3-е изд., перераб. и доп. / Ю.В. Грачева, Л.Д. Ермакова и др.; отв. ред. А.И. Рарог. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. - 640 с.
3. Сальваж Филипп. Уголовное право Франции. Общая часть: Учеб. пособие. - Гренобль: Пресс Университер де гренобль; Н. Новгород: Изд-во Нижегородского ун-та,

2002. - 161 с.

4. Уголовный кодекс ФРН / Пер. с нем. - М.: Издательство "Зерцало", 2000. - 208 с.

5. Уголовный кодекс Испании / под ред. и с предисл. д-ра юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецовой и д-ра юрид. наук, проф. Ф.М. Решетникова. - М.: Изд-во ЗЕРЦАЛО, 1998. - 218 с.

6. Уголовное законодательство зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Японии). Сборник законодательных материалов / Под ред. И.Д. Козочкина. - М.: Издательство "Зерцало", 1998. - 352 с.

Меркулова В.О.

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та
кримінології ОДУВС

Грищенко О.А.

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права та
кримінології ОДУВС

Надійшла до редакції: 11.12.2013

УДК 343.985

ОКРЕМІ ТЕОРІЇ ЯК ПІДГРУНТЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У КРИМІНАЛІСТИЦІ ТА ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Тарасенко В. Є.

У статті розглядаються питання виникнення окремих теорій у криміналістиці та оперативно-розшуковій діяльності, їхні складові елементи та якісні характеристики, а також їхня роль у розвитку загальних теорій.

Ключові слова: загальна теорія, окрема теорія, факт, гіпотеза, предмет, об'єкт, криміналістика, оперативно-розшукова діяльність, агентурний метод.

В статье рассматриваются вопросы появления частных теорий в криминалистике и оперативно-розыскной деятельности, их составные элементы и качественные характеристики, а также их роль в развитии общих теорий.

Ключевые слова: общая теория, частная теория, факт, гипотеза, объект, предмет, криминалистика, оперативно-розыскная деятельность, агентурный метод.

The article examines the emergence of private theories in criminology and operational-search activity, their components and qualitative characteristics, as well as their role in the development of general theories.

Keywords: general theory, special theory, fact, hypothesis, object, object, criminalistics, operatively-search activity, the method of agents.

Процес виникнення окремих теорій як своєрідних галузей наукових досліджень розпочався в другій половині минулого століття, коли розмежування, уточнення й поглиблення досліджуваних дисциплін призвели до виокремлення певних напрямів. У сучасній науці теоретичні системи відрізняються за колом охоплених ними об'єктів, відповідно, можна казати про всезагальну наукову теорію, про загальні та окремі наукові теорії. За висловлюванням М.Б. Туrowsького, всезагальна наукова теорія або всезагальна методологія всіх наук - це матеріалістична діалектика. Діалектика, будучи системою категорій, одночасно виступає як всезагальний метод побудови будь-якої наукової теорії, тобто як логіка теоретичного мислення, і, як така, - методологія всякої конкретної науки в безпосередньому значенні цього [1, 55].

Загальна теорія конкретної науки це і є та система основних ідей цієї галузі знань, яка охоплює максимально повне відображення предмета науки в його зв'язках і взаємовідносинах. Що стосується окремої наукової теорії, то вона являє собою одну зі сторін об'єкта, тому має відношення не до предмета цієї науки загалом, а до його певної частини. Іншими словами, окремі наукові теорії - це розділи, частини, структурні підрозділи загальної наукової теорії. Аналізуючи процес формування окремих

теорій у криміналістиці та їх співвідношення з загальними теоріями, Р.С. Белкін визначає, що генетично окремі теорії можуть передувати загальній, або навпаки, породжуватися останньою. За його думкою, загальна теорія може виникати на ґрунті окремих теорій, або сама може являти собою підґрунтя для виникнення нових окремих теорій [2, 43].

Їхня поява в криміналістиці зумовлена наступними чинниками: а) виникненням у практиці боротьби зі злочинністю потреби в нових теоретичних узагальненнях і пояснення тих або інших сторін об'єктивної дійсності; б) розвитком суміжних областей знання, що в результаті призводять до інтеграції, виникнення нових окремих криміналістичних теорій; в) розвитком загальної теорії криміналістики як наслідком подальшого проникнення в сутність предмета цієї науки, що може викликати виникнення нових окремих криміналістичних теорій і перегляд існуючих; г) розвитком самих окремих криміналістичних теорій, зміною зв'язків і залежностей між ними, їх рівнів і сфери практичного застосування [2, 143-144].

Аналогічні обґрунтування існують і в теорії ОРД. На думку М.П. Водька, теорія ОРД, як і будь-яка наука, розвивається не тільки за принципом інтеграції, а й з урахуванням принципу диференціації наукових знань. Загальна теорія ОРД неминує розчленовується на окремі теорії, її складові, серед яких має право розраховувати на самостійний статус і окрема теорія ОРД ОВС по боротьбі з організованою злочинністю [3, 43-44].

Обґрунтовуючи процес виникнення окремих наукових теорій у криміналістиці, Р.С. Белкін, Р.А. Усманов та інші дослідники вважають, що обов'язковою умовою повинна бути наявність взаємозв'язку декількох елементів: факту, гіпотези, об'єкту теорії, її предмету та методів [2, 140; 4, 6-8]. Поняття "факт" може означати як об'єктивне явище, так і певні елементи пізнавальної діяльності людини - підстави для теоретичного узагальнення, висновків [2, 8]. З цього приводу Р.А. Усманов уточнює, що існування факту (або фактів) ще не призводить до зародження нової теорії. На його думку, більш правильним є твердження, що наука починається з постановки й рішення проблеми. А взаємозв'язок факту й проблеми є підставою виникнення будь-якої наукової теорії. При цьому під проблемою можна розуміти усвідомлене протиріччя між наявним знанням і непізнаною частиною того чи іншого факту [4, 9-12]. У цьому ключі доречно зазначити, що термін теорія, як система знань, має різні значення, зокрема - для протиставлення практиці чи гіпотезі (як неперевіреному, припущеному знанню) [5, 449].

Гіпотеза (від греч. - основа, припущення), наукове допущення чи припущення, істинне значення якого не визначене. Розрізняють гіпотезу, як метод розвитку на-